

Een dansant curriculum Integratie van dansant burgerschap in het curriculum van HAN Pabo

Janneke van der Vlugt

Hoe kan dansant burgerschap - het gebruik van dans-educatie in burgerschapsonderwijs - worden geïntegreerd in het reguliere curriculum van de HAN Pabo? Deze vraag stelde Janneke van der Vlugt in haar afstudeeronderzoek van de opleiding Docent Dans van ArtEZ. Haar onderzoek geeft inzicht in hoe het onderwijscurriculum van de HAN Pabo tot stand komt, wat de plek van dans en burgerschap in dat curriculum nu is en hoe dansant burgerschap daar een plek in zou kunnen krijgen.

Inleiding

Mijn eerste opleiding volgde ik aan de HAN Pabo. Naast mijn studie gaf ik danslessen aan kinderen binnen het recreatieve werkveld. Ik merkte dat door de fysieke, sociale, expressieve en creatieve combinatie dans een bijzondere verrijking van het onderwijs kan zijn. Op de pabo zocht ik naar manieren om dans in te zetten in mijn onderwijs, maar ik voelde een afstand tot de kennis en tools om dat goed te kunnen doen. In de opleiding kwam ik nauwelijks in aanraking met dans als kunstvorm. Dit zette mij aan het denken. Waarom weten leerkrachten er zo weinig over? Is het omdat het zo moeilijk lijkt, of omdat gedacht wordt dat je zelf moet kunnen dansen om dans in je onderwijs toe te passen? Je kunt kinderen de kracht van muziek laten ervaren zonder zelf een instrument goed te kunnen bespelen. Geldt voor dans niet hetzelfde?

Ik ben blijven zoeken naar een passende benadering van dans binnen het onderwijs. Ik wijdde mijn afstudeerscriptie voor de pabo aan dit onderwerp. Vele jaren later volgde ik de opleiding Docent Dans van ArteZ. Daar zag ik wat dans vanuit maatschappelijk oogpunt kan brengen, en juist ook binnen het onderwijs. Ik verdiepte mij in de vraag hoe de afstand tot het vak dans binnen het onderwijs verkleind kan worden.

Ik dook in de theorie en praktijk van danseducatie en bestudeerde de kennisbasis dans en drama – het instrument voor lerarenopleiders dat de algemene, inhoudelijke en didactische kennis en vaardigheden beschrijft die een startbekwame leraar tenminste moet beheersen (10voordeleraar, 2019). Dans is hierin ondergebracht. Ik dacht terug aan mijn eigen studie jaren op de HAN Pabo en vroeg mij af of dans inderdaad een plek in het curriculum heeft. Ik zocht het op in de Onderwijs- en Examenregeling (OER). Ondanks de vermelding in de kennisbasis, zag ik dans niet terug in het onderwijs dat de opleider beschrijft. Uit een eerste bestudering van het aanbod van dans in het curriculum van de HAN Pabo bleek dat dans niet in het beschreven onderwijs van 2019-2020 was opgenomen (Houwers & Van der Vlugt, 2020). Dat vond ik opvallend, zeker omdat dans wel degelijk onderdeel uitmaakt van de kennisbasis. Onduidelijk was ook wat de visie op en de plek van dans is in het onderwijs van de opleiding. Wellicht was er binnen de dramalessen aandacht voor dans en had men hier wel ideeën over, maar dit was niet te vinden in de onderwijsbeschrijvingen. Daarnaast bleek uit onderzoek van de onderwijsinspectie dat schoolleiders en studenten kritiek hadden op de voorbereiding van studenten op het vak cultuureducatie, waar dans onder valt (Inspectie van het Onderwijs, 2018). Het rapport van de monitor cultuuronderwijs meldt bovendien dat het scholen in het algemeen vaak aan visie, middelen en vooral bekwaamheid ontbreekt en dat dit het vak dans meer raakt dan andere

kunsvakken (Kruiter et al., 2016). Uit de onderwijsbeschrijvingen van de HAN Pabo blijkt dat drama naast de andere kunsvakken een stevige plek heeft, maar dat dans ‘onzichtbaar’ is.

Tijdens mijn opleiding aan ArteEZ raakte ik betrokken bij onderzoeksclub *De Kracht van Dans in het PO* (LAB Dans)¹ van Cultuur Oost. LAB Dans had twee projecten die een rol speelden bij mijn afstudeeronderzoek. Bij het eerste project, *Move School, Make Society*, raakte ik nauw betrokken als onderzoeker-ontwikkelaar. In dit project werden middelen ontwikkeld voor leerkrachten om vanuit een sociaal-maatschappelijke invalshoek met dans te werken, waarbij is gekozen voor de toepassing van danseducatie in burgerschapsonderwijs. Hier maakte ik kennis met het fenomeen ‘dansant burgerschap’. Lynn Kosakoy definieert dit als een fysieke en bewegende vorm van burgerschap, waarin dans mogelijkheden biedt om vanuit een fysieke impuls te reflecteren op aspecten van cultuur en zelfbewustzijn (Kosakoy, 2020).

Het andere project, de Experimentenweek *Art is Everywhere*, (nu: *Dance is Everywhere*) is gericht op de bevordering van deskundigheid, integratie en samenhang met betrekking tot danseducatie in het onderwijs, en tevens op begeleiding en samenwerking. In dit project organiseerden de opleidingen Docent Dans van ArteEZ en de HAN Pabo een driedaagse dansintensive onder leiding van dansdocent Lynn Kosakoy. Dit was een experimenteel keuzevak met het doel te onderzoeken wat een driedaagse kennismaking van pabostudenten met de theorie en praktijk van danseducatie doet met hun beeldvorming van dans. Uit evaluatieonderzoek van Petra Luteijn blijkt dat studenten zich na deze dansintensive positief uitspreken over dans in het basisonderwijs (Luteijn, 2020). Dit onderzoek gaf echter geen antwoord op de vraag wat deze benadering betekent voor het onderwijsaanbod van de pabo of wat er nodig is om dans een structurele plek te geven in het curriculum.

Door deze projecten vroeg ik mij af wat dansant burgerschap als mogelijk aanbod op pabo’s voor het onderwijs kan betekenen en hoe dit geïntegreerd zou kunnen worden in het curriculum. Deze vragen wilde ik nader onderzoeken.

Cultuuronderwijs in Nederland

Er is binnen het onderwijs behoefte aan een sterk fundament voor kwalitatief cultuuronderwijs (Van der Bruggen et al., 2016). De laatste jaren zijn er verschillende initiatieven en onderzoeken gaande om de kwaliteit van

1 LAB Dans van Cultuur Oost is onderdeel van het landelijk programma Cultuureducatie met Kwaliteit (CmK). Een programma, gesubsidieerd door Fonds voor Cultuurparticipatie, dat zich in opdracht van het Ministerie van OCW inzet voor het ontwikkelen van een stevig fundament van cultuureducatie en een intensievere samenwerking tussen partners.

cultuuronderwijs een impuls te geven. Zo wordt sinds 2012 binnen het landelijk programma Cultuureducatie met Kwaliteit (CmK) gewerkt aan de ontwikkeling van een stevig fundament voor cultuureducatie en een intensievere samenwerking tussen partners (Verdurmen, z. d.). De meerwaarde van het kunstvak dans wordt hierin erkend en is door SLO ondergebracht in het leerplankader kunstzinnige oriëntatie met een eigen leerlijn (SLO, 2019). Pabo's committeren zich aan een inhoudelijk en didactisch fundament voor dans op basis van de kennisbasis dans en drama.

Tegelijkertijd constateert de Vereniging Onderwijs Kunst en Cultuur (VONKC) dat de kwaliteitsimpuls voor het vak dans moeizaam doordringt in het basisonderwijs (VONKC, 2017). Het ontbreekt scholen vaak aan visie, middelen en bekwaamheid. Hetzelfde staat in het rapport van de monitor cultuuronderwijs (Kruiter et al., 2016). Uit onderzoek van de onderwijsinspectie naar de HAN Pabo blijken schoolleiders en studenten kritiek te hebben op de voorbereiding van studenten op het vak cultuureducatie, waar kunsteducatie en dans onder vallen (Inspectie van het Onderwijs, 2018). Daarnaast ligt er een noodzaak om burgerschapsonderwijs concreter vorm te geven en te borgen (Slob, 2020). Burgerschapsonderwijs is gericht op het ontwikkelen van burgerschapskennis, -vaardigheden en -houdingen bij leerlingen.

Onderzoeksopzet

Centraal staan de uitdagingen rond de integratie van dans in het onderwijs in het algemeen en in het burgerschapsonderwijs in het bijzonder. Ik ga nader in op de ontwikkelingen rondom burgerschapsonderwijs en cultuureducatie en specifiek op het vak dans. Dit laat zien wat er nodig is om het cultuuronderwijs op de HAN Pabo te versterken en om dans een vaste plek te geven in het curriculum. Daarnaast wordt duidelijk wat de voor- en nadelen zijn van een benadering waarin dans en burgerschap in samenhang worden aangeboden, het zogeheten 'dansant burgerschap'. Tot slot blijkt uit de resultaten wat er nodig is voor de integratie van dansant burgerschap in het curriculum.

Met dit onderzoek wil ik een bijdrage leveren aan de zoektocht naar de plek van dans op de pabo's. Het geeft de HAN Pabo zicht op de mogelijke plek van dans in het eigen curriculum en maakt zichtbaar waar kansen liggen voor onderwijsaanbod in de vorm van dansant burgerschap, aansluitend op de integrale visie van de opleiding. Het onderzoek maakt zichtbaar hoe keuzes binnen het curriculum op het gebied van kunst en cultuur tot stand komen, wat de plek van dans en burgerschap momenteel is en waar kansen en behoeften liggen voor kunst in het algemeen en dans in het bijzonder.

Dit levert de HAN Pabo inzichten die richting kunnen geven bij de visievorming en onderwijsvormgeving van dans en dansant burgerschap binnen het eigen curriculum, nu en in de toekomst. Mogelijk bieden deze uitkomsten ook voor andere pabo's inzichten voor het (cultuur)onderwijs. De opbrengsten uit dit onderzoek kunnen tevens van meerwaarde zijn voor samenwerkingen tussen pabo's en kunstvakopleidingen. Op de dansacademies kan dit onderzoek bijdragen aan de voorbereiding van de docent dans op het werken in het basisonderwijs of de kunsteducatieve sector. Voor de leerkracht basisonderwijs geeft dit onderzoek aan wat de kracht van dans in het basisonderwijs is en vooral de meerwaarde van de samenhang met burgerschapsonderwijs.

Onderzoeksvraag

Uit mijn ervaringen en eerste studies vloeit de volgende onderzoeksvraag voort: *Hoe kan dansant burgerschap geïntegreerd worden in het reguliere aanbod van het onderwijscurriculum van de HAN Pabo?*

Uit deze hoofdvraag volgen deze deelvragen:

1. Hoe worden nieuwe vakken of projecten geïntegreerd in het onderwijscurriculum van de pabo en wie zijn hierbij betrokken?
2. Op welke wijze zijn dans en burgerschap tot nu toe vormgegeven in het reguliere curriculumaanbod van de pabo?
3. Waar liggen de kansen voor dansant burgerschap in het curriculum van de pabo?
4. Wat is er nodig voor de integratie van dansant burgerschap in het reguliere curriculum van de pabo?

Onderzoeksmethoden

Het onderzoek concentreert zich op de HAN Pabo. Er is kwalitatief onderzoek gedaan met interviews en een casestudy, vanuit zowel desk- als field-research. Eerst is een literatuurstudie gedaan naar danseducatie en burgerschapsonderwijs in het basisonderwijs, (de meerwaarde van) dansant burgerschap, onderwijsontwikkelingen en visies vanuit het perspectief van de kunsten, burgerschap en cultuur. Daarnaast is aandacht besteed aan de curriculumontwikkeling op de lerarenopleiding in het algemeen (op macro-niveau) en specifiek (op meso- en microniveau) voor de HAN Pabo.

Literatuurstudie

Er is een literatuurstudie uitgevoerd naar de inhoud en context van danseducatie en burgerschapsonderwijs in het basisonderwijs, (de meerwaarde van) dansant burgerschap, onderwijsontwikkelingen, en visies vanuit het perspectief van de kunsten, burgerschap en cultuur. Allereerst besteed ik aandacht aan enkele relevante definities.

Burgerschap

In *Burgerschap meten* is burgerschap: 'De bereidheid en het vermogen [...] deel uit te maken van een gemeenschap en daar een actieve bijdrage aan te leveren' (Ten Dam et al., 2014, p. 9). Toenmalig minister Slob benadrukte in 2020 dat de bevordering van burgerschap gaat over de wijze waarop een persoon zich wil verhouden tot zijn omgeving. Persoonsvorming en reflectie op de identiteit zijn essentieel voor burgerschapsonderwijs: 'om betekenis te geven aan de wereld om hen heen en aan hun eigen rol daarin, moeten leerlingen zich bewust worden van wie ze zijn of willen worden en hoe ze zich tot een ander en het andere willen verhouden' (Curriculum.nu, 2019, p. 9). Met het op 17 november 2020 aangenomen wetsvoorstel *Verduidelijking burgerschap in het funderend onderwijs* verduidelijkt het ministerie wat het onder burgerschap verstaat en wordt het planmatig vormgeven ervan verplicht gesteld (PO-Raad, z. d.). Deze wettelijke opdracht is uitgewerkt in kerndoelen en eindtermen via de curriculumherziening van Curriculum.nu (z. d.).

Jeroen Bron beschrijft in *Een basis voor burgerschap* drie dimensies voor burgerschap: politiek-juridisch, economisch en sociaal-cultureel (2006, pp. 17-18). De sociaal-culturele dimensie draagt sterk bij aan de identiteitsbevordering van een leerling, zoals zich thuis voelen, relaties, identificatie, verbondenheid, verantwoordelijkheid en waardepatronen. Scholen moeten bewuste keuzes maken hoe zij identiteitsbevordering willen invullen.

Burgerschapsonderwijs

Burgerschap is geen vak, maar een taak van de basisschool die een uitwerking krijgt in het gehele onderwijsaanbod. Burgerschapsonderwijs betreft de ontwikkeling van leerlingen tot democratische burgers en draagt bij aan kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming, de drie hoofddoelen van het onderwijs (Curriculum.nu, 2019).

Het herziene leergebied burgerschap van Curriculum.nu (2019) spreekt over tien bouwstenen die scholen richting geven voor de vormgeving van burgerschapsonderwijs: vrijheid en gelijkheid, macht en inspraak, democratische cultuur, identiteit, diversiteit, solidariteit, digitaal samenleven, duurzaamheid, globalisering en technologisch burgerschap. Als we kijken naar de aspecten identificatie, relaties, verbondenheid en waardepatronen, dan zien we bij 'identiteit', 'diversiteit', 'solidariteit' en 'denk- en handelwijzen' een relatie met de eerdergenoemde sociaal-culturele dimensie van Bron en wordt de samenhang met bouwstenen van het leergebied kunst en cultuur duidelijk (Curriculum.nu, z. d.).

Dans in het onderwijs

De essentie van dans is beweging en die gaat altijd samen met beleving. Door dans kunnen kinderen zich uiten en zich ontwikkelen in een fysieke, kunstzinnige taal. In het visiedocument op dans van vakvereniging VONKC is dans een samenspel van hoofd, lichaam en hart, waarbij het lichaam wordt ingezet als instrument om uiting te geven aan ideeën, ervaringen en gevoelens (VONKC, 2017).

Dans vormt samen met muziek, beeldende kunst, drama en cultureel erfgoed het leergebied kunstzinnige oriëntatie primair onderwijs en is onderdeel van cultuuronderwijs. Daarin staan vier basisvaardigheden centraal: waarneming, verbeelding, conceptualisering en analyse - de strategieën die ons in staat stellen met verschil en verandering om te gaan. Wanneer dit op onszelf gericht is heet dit culturele zelfreflectie, de basis van ons zelfbewustzijn (Van Heusden, 2010).

In *C-zicht* worden drie competenties genoemd waarop cultuuronderwijs een beroep doet, namelijk onderzoekend, creërend en reflecterend vermogen. Daarnaast noemt men de algemene competenties presenteren, samenwerken en zelfstandig werken (Koolen et al., 2018).

Net als bij andere kunstvakken staan in het creatieve proces van dans in het basisonderwijs de kernelementen productie, receptie en reflectie centraal. De invulling hiervan staat in het leerplankader kunstzinnige oriëntatie van SLO en de hieruit afgeleide leerlijnen voor de afzonderlijke kunstdisciplines, waaronder dans.

De kennisbasis

Deze uitwerking heeft ook een plek in de kennisbasis dans en drama voor de pabo (10voordeleraar, 2020). Kennisbases beschrijven de algemene, inhoudelijke en didactische kennis en vaardigheden die een startbekwame leraar tenminste moet beheersen (10voordeleraar, 2019). Er zijn kennisbases gekoppeld aan schoolvakken en er is de generieke kennisbasis met algemene didactische, pedagogische en onderwijskundige kennis en vaardigheden. De vakspecifieke en didactische kennis over dans staat omschreven in de kennisbasis dans en drama. Burgerschap heeft een plek in de kennisbases generiek, geestelijke stromingen, aardrijkskunde en geschiedenis (10voordeleraar, 2019). Een lerarenopleider implementeert het kernaanbod van de kennisbases in eigen onderwijs- en toetsprogramma's. Er is ruimte voor de uitwerking binnen het curriculum en de opleider kan het onderwijs naar eigen identiteit inkleuren (10voordeleraar, 2020).

Dans en dansant burgerschap

Dans als fysieke kunstvorm doet een beroep op ons 'invoelingsvermogen' (Wildschut, 2013, pp. 50-51), de relationele verbinding en verhouding tussen lichamen (De Vos, 2014, p. 12). Dans biedt een reflectie op het ik, de ander en de wereld. Daarbij wordt (vanuit) het zelfbeeld vormgegeven en/of verbeeld (Van Heusden, 2010, pp. 15-16). Dans brengt verbindingen tot stand (Tarr et al., 2016).

Vanuit deze danstheorie wordt de overeenstemming duidelijk met de sociaal-culturele burgerschapsaspecten: identificatie, relaties, verbondenheid en waardepatronen. Dansant burgerschap is daarmee een kunstzinnige en bewegende benadering van de burgerschapsbouwstenen 'identiteit', 'diversiteit', 'solidariteit'. Kassing beschrijft dans als universele taal die van oudsher al verbinding en saamhorigheid brengt tussen individuen binnen een gemeenschap (2007, pp. 25-29).

Lynn Kosakoy (2020) definieert dansant burgerschap als een fysieke en bewegende vorm van burgerschap, waarin dans mogelijkheden biedt om vanuit een fysieke impuls te reflecteren op aspecten van cultuur en zelfbewustzijn. Hierbij gaat het over jouw betrokkenheid bij het geheel, de transactie tussen jou en je omgeving en de verhoudingen die daarbinnen zichtbaar worden of ontstaan. Dit gebeurt in beweging en vanuit de eigen bewegingstaal. Dansant burgerschap is danseducatie met een sterke nadruk op de raakvlakken tussen dans en burgerschap: verbinding, saamhorigheid en lichamelijk (zelf) bewustzijn (Kosakoy et al., 2020). Het belicht en bekrachtigt de relatie tussen elementen van burgerschap en dans in het onderwijs. Men kan het zien als een toepassing van danseducatie binnen burgerschapsonderwijs, of een toepassing van elementen van burgerschapsonderwijs in danseducatie (Kosakoy, 2020).

In haar masterthesis *Move school, Make society!* komt Kosakoy tot vier elementen van dansant burgerschap: 'Identiteit', 'Fysieke intuïtie', 'Ik en de ander' en 'Samenzijn' (2020, p. 16). Deze elementen gaan over de fysieke beleving/beweging van het individu, het individu in relatie tot een ander en het individu in relatie tot de groep. Hieronder staan de elementen van dansant burgerschap nader beschreven (Kosakoy et al., 2020).

Identiteit *Wie ben ik en wat kan mijn lichaam?*

Het bewust zijn van het zelf, de rol die je invult en de fysieke verbeelding van die rol in bewegingstaal.

Fysieke intuïtie *Welke lichamelijke impulsen heb of krijg ik en wat doe ik ermee?*

Van buitenaf en binnenuit krijg je bewegingsimpulsen. Fysieke intuïtie is gericht op het kinesthetisch invoelen en zet een stap naar de verbinding en/of transactie tussen het ik en de ander.

Ik en de ander *Hoe ontmoeten wij elkaar fysiek?*

Dit element gaat over de lichamelijke verhoudingen tussen het ik en de ander, en over verhoudingen tussen het ik en de ruimte. Afhankelijk van jouw rol en de rol van een ander neem je een andere fysieke positie, afstand en/of houding aan. Vanuit dit startpunt win je vertrouwen en ontmoet je elkaar.

Samenzijn *Hoe zijn wij fysiek en sociaal verbonden?*

Vanuit de sociale danscontext is de groep voor dansant burgerschap van groot belang. Het element samenzijn berust vanuit dans op het sociale aspect van dans en vanuit burgerschap op de groep en de situatie-afhankelijke normen en waarden die hierbij horen.

Dansant burgerschap en educatief materiaal

Vanuit de behoefte aan visie, middelen en bekwaamheid op het gebied van dans ontstond binnen het programma CmK onder andere het project voor de ontwikkeling van educatief materiaal vanuit dansant burgerschap. De elementen van dansant burgerschap zijn verwerkt in praktische dans- en reflectiekaarten en stappenplannen. Hiermee wilde men een overdraagbaar onderwijsproduct maken waarmee de kracht van dans voor iedereen inzichtelijk en toegankelijk wordt (Angela Verdurmen, persoonlijke communicatie, 3 december 2020). Eén van de onderdelen van dit project, dat samenhang met de gelijknamige masterthesis, bestond ook uit het maken en uitvoeren van een voorstelling.

Het doel van dit alles is om de verbinding tussen danseducatie en burgerschap te tonen en te laten ervaren. Het is een handreiking aan de leerkracht basisonderwijs om uiteindelijk zelfstandig met dans en met een bewegende vorm van burgerschap in de klas te werken.

Kwalitatief onderzoek

Er is kwalitatief onderzoek gedaan in de vorm van een casestudy met desk- en fieldresearch, alsmede zeven half-gestructureerde interviews. Dit geeft zicht op de curriculumontwikkeling op de lerarenopleiding in het algemeen (macroniveau) en specifiek voor de HAN Pabo (meso- en microniveau).

Interviews

Voor dit onderzoek zijn zeven half-gestructureerde interviews afgenomen. Vijf geïnterviewden zijn werkzaam binnen de HAN Pabo en betrokken bij het leergebied kunsten, het leergebied oriëntatie op jezelf en de wereld (OJW) of bij curriculumontwikkeling binnen de opleiding. Twee geïnterviewden staan buiten de opleiding en zijn kunstvakexperts met kennis en ervaring op het gebied van kunst- en danseducatie en/of dansant burgerschap.

De interviews met de betrokkenen vanuit de HAN Pabo lieten zien hoe nieuwe vakken of projecten geïntegreerd worden binnen het onderwijscurriculum en wie hierbij betrokken zijn. Daarmee is antwoord gevonden op deelvraag één. Ook de vraag hoe dans en burgerschap binnen het aanbod van de HAN Pabo vorm krijgen, is voornamelijk in deze interviews beantwoord. De derde deelvraag, over de kansen van dansant burgerschap binnen het curriculumaanbod van de pabo, is vanuit field- en deskresearch benaderd. De (expert)interviews met vakdocenten dans en de gesprekken met de betrokken opleidingsdocenten (waarvan één vakdocent beeldende vorming ook lid was van CmK LAB Dans) maken duidelijk waar deze kansen liggen.

Thematische analyse en codering van de interviews

Voor de dataverzameling is de thematische analyse benut, de 'light-versie' van de gefundeerde theoriebenadering (ook wel Grounded Theory of GT-benadering genoemd). Met deze aanpak wordt gaandeweg kennis vergaard over het onderwerp van onderzoek (Verhoeven, 2018).

Bij de analyse van de interviews is steeds teruggegaan naar de probleemstelling, waarmee richtinggevend begrippen en zinnen geformuleerd zijn (Boeij & Bleijenbergh, 2014). Op basis van deze begrippen is van elk interview een thematische samenvatting gemaakt. Vervolgens is er gecategoriseerd op de drie hoofdthema's van dit onderzoek: curriculumaanbod en -ontwikkeling, visie op de kunsten en dans, en (kansen voor) dansant burgerschap. Iteratie (herhaling) speelde hierbij een belangrijke rol: er is een constante vergelijking gemaakt om de betrouwbaarheid van de resultaten te verhogen. Daarbij is gecontroleerd of 'nieuwe' data kloppen met datgene wat in eerdere analyses is geconstateerd (Verhoeven, 2018).

Hierop zijn de interviews gecodeerd. Bij de GT-benadering worden gegevens geanalyseerd door ze te coderen, te groeperen en vervolgens verbanden te leggen. Daarbij zijn de verschillende fases van coderen gevolgd: open coderen, axiaal coderen en selectief coderen. Met *open coderen* is voor ieder tekstfragment een passende korte omschrijving bedacht (Verhoeven, 2018). Deze signaalwoorden of -zinnen zijn vervolgens onderverdeeld in drie bronnen: de onderzoeker, de geïnterviewde(n) en de literatuur (Boeije & Bleijenbergh, 2014). Met *axiaal coderen* zijn de gecodeerde begrippen met elkaar vergeleken en gegroepeerd. De groeperingen zijn enerzijds onderverdeeld in de drie hoofdthema's (dansant burgerschap, curriculum, visie op dans en de kunsten) en anderzijds naar de verschillende bronnen. Tot slot zijn met *selectief coderen* de gegroepeerde begrippen met elkaar in verband gebracht.

Deskresearch: inhoudsanalyses

Het drama-, dans- en burgerschapsonderwijsaanbod is inhoudelijk geanalyseerd vanuit het Onderwijs en Examen Regelement (OER) van de HAN Pabo. Er is gezocht naar een manier om de pabostudent, in tijden van strikte privacyregulering en Covid-19, toch in het onderzoek te betrekken. Dankzij de aansluiting bij het destijds nog niet gepubliceerde CmK-onderzoek *Blik op Dans* (Luteijn, 2020) kon de pabostudent indirect meegenomen worden in dit onderzoek. *Blik op Dans* was gekoppeld aan het CmK-project *Art is Everywhere* en geeft duidelijk weer hoe pabostudenten naar dans in het onderwijs kijken voor én na een intensieve kennismaking met danseducatie. De onderzoeksresultaten komen voort uit twee inhoudsanalyses naar de bij het onderzoek behorende logboeken van de pabostudenten die aan *Art is Everywhere* deelnamen. Deze analyse is ook uitgevoerd om duidelijk te krijgen of en hoe de deelnemers het dansant burgerschap hebben beleefd, ondanks dat het alleen impliciet is aangeboden. De analyse is uitgevoerd op basis van de thematische analyse (Verhoeven, 2018).

Met de inhoudsanalyse van dans en burgerschap in het OER is getracht verschillende invalshoeken van de plek van dans en burgerschap binnen het huidige curriculum in beeld te krijgen. Daarbij is gekeken naar onderwijsdoelen, thematiek en samenhang. Het brengt ook de relatie met kennisbases, het dans- en burgerschapsonderwijs en kansen voor dansant burgerschap in beeld.

De inzichten uit de interviews en inhoudsanalyses laten zien wat er nodig is voor de integratie van dansant burgerschap binnen het curriculum van de HAN Pabo, de laatste deelvraag.

Resultaten

Deelvraag 1: Hoe worden nieuwe vakken of projecten geïntegreerd in het onderwijscurriculum van de pabo en wie zijn hierbij betrokken?

De HAN Pabo werkt met een permeabel curriculum waarin een kern van vaste onderdelen wordt aangevuld met flexibele onderdelen (ScienceGuide, 2016). De kennisbases en de bekwaamheidseisen zijn de belangrijkste pijlers bij curriculumontwikkeling, maar ontwikkelingen uit het werkveld en wetenschappelijke studies spelen een steeds grotere rol. Bij doorontwikkeling worden het spinnenweb van Van den Akker (2003) en het 4C/ID-model (Van Merriënboer, 2011) als onderliggende principes gehanteerd. Het curriculum wordt samengesteld door de curriculumcommissie, waarbij vanuit opleidingsteams afgevaardigden uit verschillende vakgebieden zijn aangesloten. Bij curriculaire veranderingen worden onder andere masterclasses gebruikt als experimenteerruimte.

De HAN Pabo volgt de onderwijskundige ontwikkelingen. De focus op taal, rekenen, schrijven en lezen binnen het opbrengstgericht werken en het integraal onderwijs hebben de afgelopen jaren veel invloed op de plek van de kunsten gehad. 'De kunsten hebben moeten knokken voor hun bestaansrecht', zegt een opleidingsdocent. Men mist een opleidingsbrede visie op de kunsten. De kunstvakdocenten vinden dat er meer ruimte nodig is voor de kunsten om ze in hun kracht te laten staan en te laten landen bij studenten. Kunstvakdocenten benadrukken dat een kunstproces eerst verinnerlijkt moet worden om er betekenis aan te kunnen geven en het over te kunnen dragen.

De opleiding heeft een sterk generiek karakter. Dit vraagt van opleidingsdocenten een brede kennis van het werkveld, maar daarmee nemen verdieping en vakkennis af. Alle geïnterviewden spreken over het belang van een goede basis voorafgaand aan integreren en het gevaar dat er ligt binnen vakintegratie, met name voor de kunstvakken. 'Dan wordt kunst toch aangestreept als: 'O, ja, daar bij taal, daar kun je ook wel iets met kunsten combineren!'' Tijd blijkt daarbij een belangrijke rol te spelen: er is relatief weinig lestijd. Geïnterviewden opperen dat gekeken kan worden naar de verhouding stageuren en onderwijscontacturen en stages bijvoorbeeld pas (intensiever) te laten plaatsvinden vanaf het tweede jaar. Zo kunnen studenten eerst onderwijsinhoudelijk een betekenisvolle basis leggen om vervolgens de vertaalslag te maken naar de praktijk. Nu vragen zij te snel 'leer mij het te onderwijzen' en wordt te snel voorbijgegaan aan het zelf ondervinden, ervaren en eigen maken. Er zit momenteel geen logische opbouw in het zelf beleven van kunst en het daarbij horende ontwikkelproces. Een te snelle overgang naar de praktijk maakt het voor studenten moeilijk de waarde van kunst in te zien.

De onderliggende theoretische principes kunnen bovendien onvoldoende worden ontwikkeld.

Deelvraag 2: Op welke wijze zijn dans en burgerschap tot nu toe vormgegeven in het reguliere curriculumaanbod van de pabo?

Dans kent nog geen plek binnen het standaardcurriculum van de HAN Pabo. Volgens de kunstvakdocenten heeft de opleider er de expertise niet voor in huis. Inzichten, kennis en vaardigheden over dans worden niet ontwikkeld. Alle geïnterviewde opleidingsdocenten wensen voor de toekomst een curriculum waarin de kunsten een vaste plek hebben, waar dans standaard wordt aangeboden en waar geen hiaten in vakintegratie meer zijn. De geïnterviewden willen echter geen tijd inleveren vanuit de huidige (schaarse) contacturen voor de kunsten om ruimte te maken voor dans.

De Experimentenweek *Art is Everywhere* wordt gezien als 'al een heel mooie stap', terwijl men tegelijkertijd beseft dat het een selectief aantal studenten betreft en een voorafgaande kennismaking met dans ontbreekt. Uit de inhoudsanalyse blijkt dat studenten na deelname aan de dansintensive een heel ander beeld hebben van dans. Dans is veel breder dan gedacht en 184 van de 224 uitspraken over de beeldvorming van dans waren positief. Uit de inhoudsanalyse van de studentenlogboeken blijkt: dans bevordert groepsvorming, dans verbindt, het is belangrijk dat leerlingen met dans in aanraking komen en het is belangrijk dans te integreren in het curriculum. Dans biedt mogelijkheden voor vakintegratie, het doet een beroep op de culturele competenties reflecterend, onderzoekend en creërend vermogen. Dans heeft een extra kracht door te werken vanuit beweging en de natuurlijke bewegingsdrang. Dans werkt inspirerend en bevordert de persoonlijkheidsontwikkeling, verbeeldingskracht en betekenisgeving. Dans helpt je jezelf te uiten, tot reflectie te komen en leert je je open te stellen. Dans heeft sommige studenten anders naar onderwijs laten kijken: 'Ik ben me meer bewust geworden van ideeën over ander onderwijs'. Ook wordt het 'loskomen van vaste methodelessen' genoemd. Veel studenten zeggen geïnspireerd te zijn en met dans te willen gaan werken, maar ook dat ze behoefte hebben aan meer verdieping in de opbouw en tools voor het geven van danslessen, inzichten in de aanpak voor kinderen en het toepassen van vakintegratie.

Burgerschap op de HAN Pabo

Burgerschap speelt een belangrijke rol in het curriculum. Burgerschap komt expliciet aan bod binnen meerdere onderwijseenheden en impliciet binnen een samenwerking tussen OJW en de kunsten. Binnen OJW wordt gezocht naar onderwijs dat studenten ook fysiek en zintuiglijk kunnen beleven. De impliciete laag van burgerschap raakt de kerndoelen socialisatie en persoonsvorming sterk. In alle gesprekken met opleidingsdocenten wordt het

belang van persoonsvorming van de student in het eerste jaar genoemd: 'Het is heel belangrijk dat je weet wie je bent, wat je kunt, wat je wilt leren en wat je wilt betekenen binnen het onderwijs'.

Deelvraag 3: Waar liggen de kansen voor dansant burgerschap in het curriculum van de pabo?

De geïnterviewden koppelen de kracht van dans binnen het onderwijs aan creativiteitsontwikkeling, het jezelf kunnen uiten door middel van beweging en het eigen lichaam, persoonsontwikkeling en groepsprocessen. 'Dans heeft niet alleen meerwaarde voor de ontwikkeling van het kind, maar ook voor de groep. Dans heeft een verbindende kracht. We zijn individuen met een eigen rol. Op het moment dat we dansen wordt dit bewust of onbewust zichtbaar.' Het fysieke aspect wordt daarbij als zeer relevant gezien: 'Bewegen is één van de eerste dingen die een mens doet en dat maakt dat dans erg verbonden is met je kindertijd'. De koppeling tussen dans en burgerschap is 'een heel krachtige invalshoek'. Ook binnen het leergebied OJW wordt gezocht naar het verkennen van de wereld met alle zintuigen.

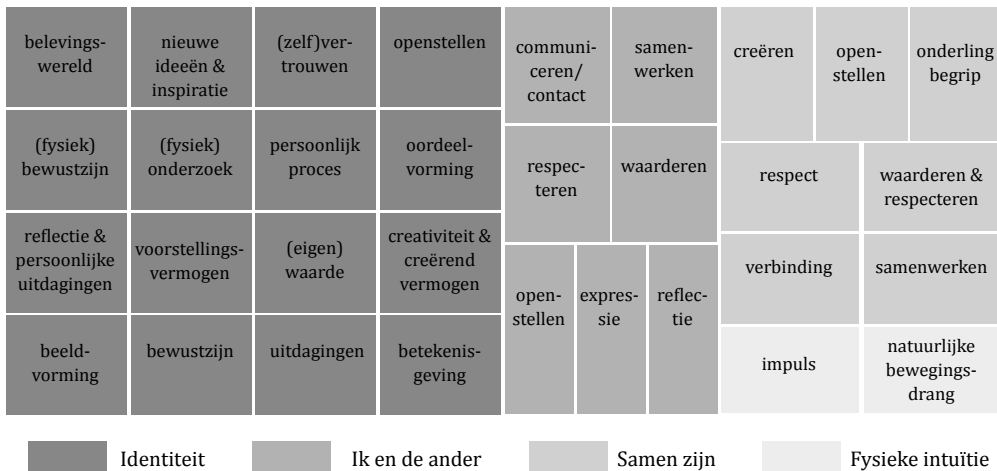
Eén van de respondenten benadrukt hoe belangrijk het is dat een leerkracht een open houding heeft voor dingen die niet concreet tastbaar zijn en kan praten over gevoelens en ervaringen. Wat het kinderen brengt, brengt het pabostudenten ook: dat ze hun lichaam meer voelen en begrijpen. Die kennis kunnen studenten in het onderwijs en in relatie tot kinderen leren inzetten: communicatief en bij het herkennen van fysieke signalen van kinderen. 'Het thuisraken in het eigen lichaam brengt daarbij ook meer controle over adem en energiebalans.' Enkele respondenten geven aan dat studenten de kracht van dans wel eerst moeten ervaren voordat een behoefte kan ontstaan. Uit het onderzoek Blik op dans blijkt hoe het beeld van dans verandert na een verdiepende kennismaking daarmee; studenten gingen inzien dat dans meer is dan pasjes en dat het van toegevoegde waarde is voor het onderwijs.

Deelvraag 4: Wat is er nodig voor de integratie van dansant burgerschap in het reguliere curriculum van de pabo?

Dansant burgerschap wordt gezien als een mooie ingang voor het groepsvormingsproces aan het begin van een schooljaar: het persoonsvormende aspect, in relatie tot anderen, uitgenodigd worden om - reflecterend met oordeelloze vragen - een nieuwe situatie in te stappen. Meerdere geïnterviewden kunnen zich voorstellen dat dansant burgerschap werkt als onderwijsaanbod op een pabo. Reeds aanwezig lesmateriaal is een pré: 'Dat geeft steun en richting'. 'Zelf een dansles ontwikkelen is best ingewikkeld voor studenten, maar vanuit een bestaand idee een goede les geven is prima te doen.' Een toolkit wordt gezien als meerwaarde, mits het is beleefd.

Een tweede inhoudsanalyse binnen het onderzoek *Blik op Dans* was specifiek gericht op codewoorden behorende bij de vier elementen van dansant burgerschap: 'Identiteit', 'Ik en de ander', 'Fysieke intuïtie' en 'Samen zijn'. Figuur 1 laat zien welke codewoorden in de logboeken van studenten staan. De thema's 'waarde(n)/waarderen' en 'respecteren', 'creativiteit', 'nieuwe ideeën', 'oordeelvorming' en '(zelf)bewustzijn' kwamen het meest naar voren.

Figuur 1. Logboekwoorden dansant burgerschap

Integratievoorwaarden dans en dansant burgerschap

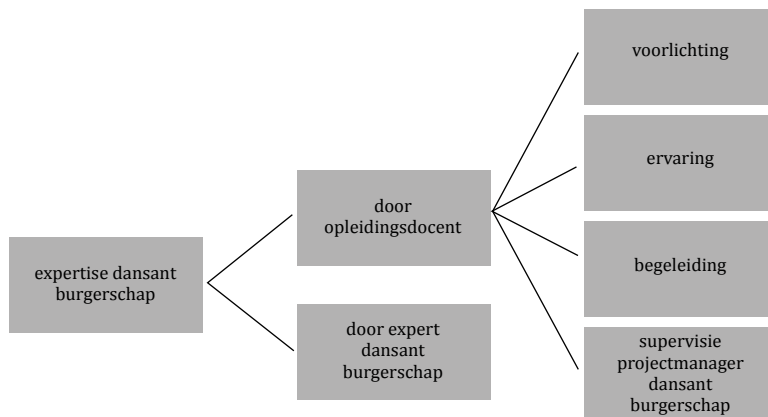
De geïnterviewden benoemen verschillende zaken die zij belangrijk of noodzakelijk vinden om dans en dansant burgerschap in het curriculum van de HAN Pabo te kunnen integreren. Figuur 2 toont de integratievoorwaarden voor dans én dansant burgerschap die voortkwamen uit dit onderzoek.

Figuur 2. Voorwaarden dans op de pabo

inhoud	opbouw	docent-vaardigheden	strategie	middelen
inzicht en beeldvorming	eerste persoonlijk eigenmaken	veiligheid	kennisbasis	MVB-model
fysiek (zelf) bewustzijn		zelf ervaren	vanuit onderdompeling	aanwezig lesmateriaal meerwaarde
expressie	vakintegratie uitstellen	ontwerp kwaliteit	vanuit duidelijke visie op kunsten	Zeppelin
persoonsvorming		expertise dansant burgerschap	eenzelfde taal	fysieke ruimte
creatief proces doorlopen	in samenhang -kunsten -burgerschap -groepsdynamiek	generalist of vakspecialist?		
open houding stimulerend				

De voorwaarden voor integratie van dansant burgerschap gaan voornamelijk over het onderwijzen ervan (zie figuur 3). Dansant burgerschap kan bij dans impliciet beleefd worden in het eerste jaar. In het tweede jaar kan een verdiepingsslag worden gemaakt, doordat het expliciet wordt benoemd en er tools worden aangereikt. Opleidingsdocenten kunnen getraind worden om dansant burgerschap zelf te onderwijzen (Kosakoy, 2020).

Figuur 3. Docentvoorwaarden dansant burgerschap

Conclusie

De centrale vraag van dit onderzoek is:

Hoe kan dansant burgerschap geïntegreerd worden in het standaard aanbod van het onderwijscurriculum van de HAN Pabo?

Om deze vraag te beantwoorden is eerst bekeken hoe nieuwe vakken geïntegreerd worden binnen het onderwijscurriculum van de HAN Pabo.

Curriculaire veranderingen op mesoniveau komen tot stand in de curriculumcommissie, waar afgevaardigden van verschillende vakgebieden vanuit diverse opleidingsteams bij aangesloten zijn (HAN, 2020). De vormgeving van het onderwijs op mesoniveau ligt bij de Docent Ontwikkelteams (DOTs) en op microniveau bij de desbetreffende opleidingsdocenten. Docenten formuleren in de DOTs gezamenlijke doelen bij samenhang in onderwijseenheden (OWE's). Daarbij wordt niet vanuit één specifiek curriculaire ontwerpmodel gewerkt. Het spinnenweb van Van den Akker (2003) en het 4C/ID-model (Van Merriënboer, 2011) worden als onderliggende principes gehanteerd. Doelen en thema's worden na afronding geëvalueerd en in een volgende periode eventueel aangepast.

Er zijn twee aandachtspunten genoemd: vakspecifieke kennis (verdieping in leerinhouden) en daadwerkelijke vakintegratie. De kennis rondom curriculaire doorontwikkelingen onder opleidingsdocenten loopt sterk uiteen. De HAN Pabo kiest daarnaast steeds vaker voor generalisten, wat effect heeft op de verdieping en vakkennis binnen de opleiding. Dit laatste is belangrijk bij de onderwijsvormgeving en het geïntegreerd werken.

Masterclasses zijn volgens de curriculumcommissie en opleidingsdocenten een belangrijk onderdeel van het curriculaire veranderproces. Het biedt ruimte tot experiment dat indien gewenst kan worden doorontwikkeld en geborgd. Verder wordt het permeabele curriculum voornamelijk gezien als een theoretisch concept dat zich nog verder moet ontwikkelen tot een curriculum met echte bewegingsruimte. Het curriculum wordt nu als vaststaand ervaren, met te weinig tijd om zich vakkennis en vaardigheden daadwerkelijk eigen te maken. De schaarse onderwijsleertijd, de focus op het opbrengstgericht werken (Nussbaum, 2010) en het integraal onderwijs hebben de afgelopen jaren invloed gehad op de plek van de kunsten. Ze zouden zijn 'zoekgeraakt', waardoor studenten niet toekomen aan verinnerlijking en hierdoor onvoldoende tot essentiële overdracht komen. De kritiek vanuit studenten en schoolleiders op de voorbereiding op cultuureducatie (Inspectie van het Onderwijs, 2018) weerspiegelt de zorgen die opleidingsdocenten uiten over het huidige kunstaanbod. Bij een toekomstige curriculumherziening zouden de bedreigingen van vakintegratie aangepakt moeten worden.

Cultuuronderwijs, en daarmee de kunsten, zou (weer) een fundamentele plek in het curriculum kunnen krijgen (Potters & Lutke, 2019). Opleidingsdocenten hopen in de toekomst eerst het vak in de eigen kracht te kunnen zetten, alvorens de kunsten geïntegreerd aan te bieden. Van een opleidingsbrede visie op de kunsten is momenteel geen sprake. Hier is wel behoefte aan.

Dit onderzoek laat zien hoe dans en burgerschap vormgegeven zijn binnen het curriculaanbod van de HAN Pabo en waar kansen liggen voor dansant burgerschap. Burgerschap speelt een belangrijke rol in het curriculum en heeft expliciet een plek in drie onderwijseenheden. De verbinding tussen de leergebieden kunsten oriëntatie en OJW bestaat al lang. De verbinding met de kunsten wordt belangrijk gevonden binnen de impliciete laag van burgerschap, wat zich meer richt op socialisatie en persoonsvorming, de voorwaarden om burgerschap te bereiken (Curriculum.nu, 2019). De focus op persoonsvorming van de student in het eerste jaar wordt ook vanuit dit leergebied belangrijk gevonden (Potters & Lutke, 2019). De fysieke en zintuiglijke insteek maakt de koppeling tussen dans en burgerschap een krachtige invalshoek (Potters & Lutke, 2019; VONKC, 2017). Bijna alle geïnterviewden weten dat in de kennisbases staat dat dans een plek behoort te hebben. Een stevige plek voor de kunsten is gewenst en daarbij hoort een opname van dans in het curriculum.

Opleidingsdocenten staan positief tegenover dansant burgerschap als mogelijk aanbod op de HAN Pabo. Hier liggen zeker kansen. Er is geëxperimenteerd met dans in de Experimentenweek *Art is Everywhere*. Het deed veel met de beeldvorming op dans. Er blijkt behoefte aan meer verdieping in de opbouw, tools, inzichten in het aanbod voor kinderen en het toepassen van vakintegratie (Luteijn, 2020). Deze kunstzinnige onderdompeling in dans heeft sommige studenten anders naar onderwijs laten kijken; er ontstonden ideeën om onderwijs anders vorm te geven. Dansant burgerschap is niet expliciet genoemd binnen de dansintensive van Lynn Kosakoy, maar studenten hebben impliciet elementen van dansant burgerschap ervaren. De onderdompeling in dans is als waardevol ervaren en een dansintensive wordt graag behouden.

Dansant burgerschap is verbindend (Tarr et al., 2016) en bevordert groepsvorming. Het geeft inzicht in wie we zijn, ook in relatie tot de ander, door reflectie en door uitgenodigd te worden om een nieuwe situatie in te stappen (Van Heusden, 2010). Dans bevordert de groepsdynamiek in de samenleving en raakt twee krachten en doelen van burgerschap en dans in een vorm van vakintegratie. Het is het fysiek en zintuiglijk beleven waar ook naar gezocht wordt binnen het leergebied OJW (Potters & Lutke, 2019).

Bij de vraag hoe dansant burgerschap geïntegreerd kan worden, werden steeds twee scenario's genoemd: binnen het huidige curriculum en in het toekomstige curriculum.

Huidig curriculum

Voor het huidige curriculum wordt gedacht om dans vanaf het eerste jaar aan te bieden. Dan is er nog geen vakintegratie, maar samenhang is wel mogelijk. Een interessant idee is om dansant burgerschap impliciet aan te bieden in relatie tot het thema groepsvorming. Dans ervaren, persoonsontwikkeling, de open houding naar de kunsten, het creatieve proces en principes achter danseducatie staan dan centraal.

Vanaf het tweede jaar kan dansaanbod uitgebouwd worden naar een vorm van vakintegratie. Dans en dansant burgerschap kan aan diverse onderwijs-eenheden en projecten verbonden worden, maar hier moet wel zorgvuldig en met kwaliteitsborging naar gekeken worden. Vakintegratie brengt het risico van vervlakking met zich mee. Vakexperts moeten daarom waken voor de essentie van het vak dans. Afhankelijk van de doelen kan de focus liggen op de creatief-expressieve benadering van dans of vanuit dansant burgerschap. Om een keuze te kunnen maken, moeten studenten vóór de Experimentenweek al kennismaken met dans in het onderwijs, omdat het beeld van dans zonder kennismaking met danseducatie ver ligt van wat danseducatie werkelijk inhoudt (Luteijn, 2020). In de Experimentenweek zou dan een verdiepingsslag gemaakt kunnen worden. Een andere mogelijkheid is een masterclass of keuzevak gericht op dansant burgerschap. Studenten krijgen dan verdiepingaanbod en handvatten voor het onderwijzen van dansant burgerschap in de onderwijspraktijk.

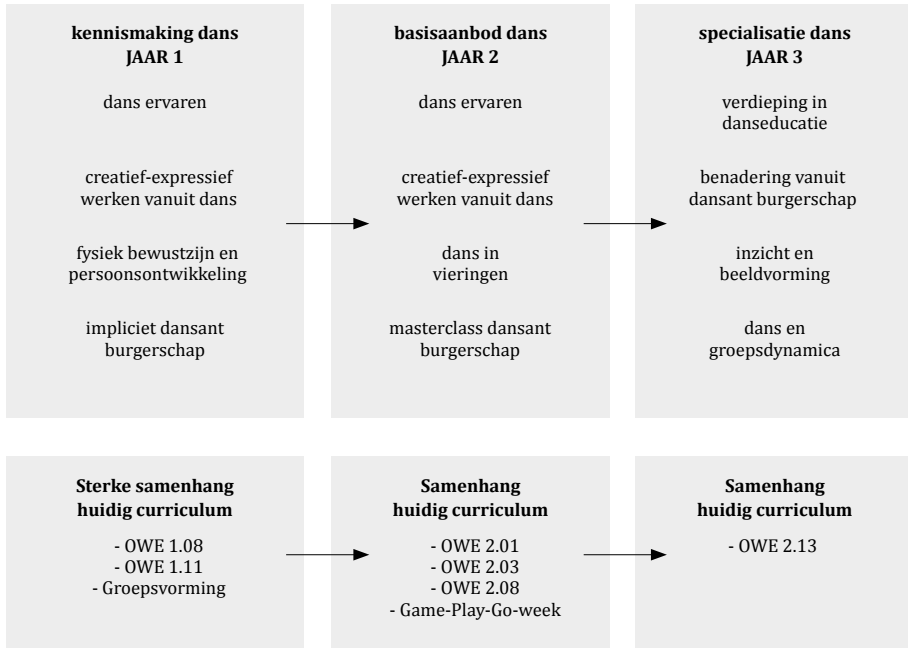
Toekomstig curriculum

Bij een nieuw curriculum kan dans een geheel nieuwe plek innemen, uitgaande van creativiteitsontwikkeling, expressie, fysiek bewustzijn en persoonsontwikkeling van de student. Er is dan ruimte om dans en de kunsten te verinnerlijken, om het later met vakintegratie of specialisatie te verdiepen. Daarbij kan overwogen worden om stages pas in het tweede jaar intensiever te laten plaatsvinden om in het eerste jaar de persoonsontwikkeling van de student en vakspecifieke materie centraal te laten staan.

Mochten opleidingsdocenten dansant burgerschap zelf willen gaan onderwijzen, dan is voorlichting, ervaring en begeleiding nodig en zal een projectleider de kwaliteit moeten monitoren. Figuur 4 vat samen hoe dans in de vorm van dansant burgerschap op de HAN Pabo vorm kan krijgen. De bovenste rij toont de inhoudelijke basis losstaand van een vast curriculum, zodat dans binnen een toekomstig permeabel curriculum flexibel kan worden

geïntegreerd. De onderste rij toont samenhang en kansen van dansant burgerschap binnen het huidige curriculum.

Figuur 4. Integratie van dansant burgerschap in het curriculum van HAN Pabo

Bij integratie van dansant burgerschap zou een opleidingsbrede visie op de kunsten moeten worden gevormd. Ook zou gekeken moeten worden hoe er tijd gecreëerd kan worden, bijvoorbeeld door stagevermindering in het eerste jaar. Een ervaringsgerichte uitwisseling van vakgebieden tussen collega's kan waardevol zijn om het belang van het vak in te kunnen zien.

Discussie

Met dit onderzoek zijn de wensen en kansen van het curriculum op slechts één pabo bekeken. Interessant zou zijn dit op meerdere pabo's te onderzoeken.

Door thuisonderwijs (Covid-19) en privacywetgeving is de pabostudent niet direct in dit onderzoek meegenomen. Het had van meerwaarde kunnen zijn om naast de *Art is Everywhere*-studenten ook een nulmeting te hebben van gemiddelde pabostudenten die nog niet voor de dansintensive hadden gekozen.

Als onderzoeker was ik mij tijdens de interviews bewust van het belang van een objectieve houding. Het was soms moeilijk de eigen visie uit te stellen tot het einde van het interview. Voor een transparante kijk en ter bevordering van de validiteit zijn alle interviews daarom nauwkeurig getranscribeerd.

Voor de inhoudsanalyse van het onderzoek *Blik op dans* kon ik niet direct bij cijfers uit het analyseproces van Petra Luteijn. Daarom is gewerkt met data die binnen het onderzoeksverslag beschikbaar waren, aangevuld met gethematiseerde signaalzinnen uit de analyse van de studentenlogboeken. Specifieke analysecijfers hadden kunnen laten zien hoe de codewoorden van dansant burgerschap zich onderling tot elkaar verhouden.

Verder was het interessant geweest om met een docent OJW het burgerschapsaanbod van de HAN Pabo nader te verkennen. Ik heb mijzelf theoretisch verdiept in burgerschap in het onderwijs en de Conferentie Burgerschap van de PO-Raad en VO-raad bijgewoond, maar helaas geen (werk)college burgerschap bijgewoond. Ik heb de gesprekken niet gehoord, de interacties niet waargenomen, de vraagstukken niet zien ontstaan. Anderzijds had niet iedere geïnterviewde een duidelijk beeld van dans en dansant burgerschap, ondanks mijn mondelinge uitleg. Dit is iets wat ik in het vervolg wil meenemen en verkennen. En het is zeker iets om nog een gesprek over te voeren.

Janneke van der Vlucht is mede-oprichter en artistiek leider van stichting De Dansverbinderij en werkzaam als leerkracht en vakdocent dans op basisschool 't Holthuis in Huissen.
jannekevdlucht@gmail.com

Literatuur

10voordeleraar. (2019). *Jaarverslag 2018*. 10voordeleraar.

10voordeleraar. (2020). *Kennisbases Pabo*. Vereniging Hogescholen.

Akker, J. van den. (2003). Curriculum perspectives: An introduction. In J. van den Akker, W. Kuiper, & U. Hameyer (Eds.), *Curriculum landscapes and trends* (pp. 1-10). Kluwer Academic Publishers.

Boeije, H., & Bleijenbergh, I. (2014). *Analyseren in kwalitatief onderzoek: Denken en doen*. Boom Lemma.

Bron, J. (2006). *Een basis voor burgerschap: een inhoudelijke verkenning voor het funderend onderwijs*. SLO.

Bruggen, B. van der, Jong, L. de, & Oldeboom, B. (2016). D21 *Literatuurstudie: Suggesties voor pabo's: Hoe kan er op pabo's gewerkt worden aan 21e eeuwse vaardigheden en cultuureducatie?* Hogeschool Windesheim. Lectoraat Didactiek en Inhoud van de Kunstvakken.

Curriculum.nu. (2019). *Leergebied burgerschap. Voorstel voor de basis van de herziening van de kerndoelen en eindtermen van de leraren en schoolleiders uit het ontwikkelteam Burgerschap*. Curriculum.nu.

Curriculum.nu. (z. d.). *Uitwerking Burgerschap*. www.curriculum.nu/voorstellen/burgerschap/uitwerking-burgerschap/, geraadpleegd 14 november 2020.

Dam, G. ten, Geijsel, F., Reuerman, R., Ledoux, G., Keunen, M., & Visser, A. (2014). *Burgerschap meten. Handleiding primair onderwijs. Versie 1.2* Universiteit van Amsterdam/Rovict.

HAN. (2020). *Opleidingsstatuut en Onderwijs- en Examenregeling Bacheloropleiding tot leraar basisonderwijs*. HAN.

Heusden, B. van. (2010). *Cultuur in de Spiegel. Naar een doorlopende leerlijn cultuuronderwijs*. Rijksuniversiteit Groningen/SLO.

Koolen, M., Vries, R. de, & Ridder, I. de. (Red.). (2018). *C-zicht. Competenties cultuureducatie kunst en erfgoed*. Cultuurmij Oost.

Houwens, R., & Vlugt, J. van der. (2020). *De Kunstrugzak van de pabostudent: Inzicht in het kunstaanbod van de lerarenopleiding (Vooronderzoek)*.

Inspectie van het Onderwijs. (2018) *Subsectoren*. [www.onderwijsinspectie.nl/onderwijssectoren/hogeronderwijs/sectoren/onderwijs/subsectoren/pabo, geraadpleegd 10 mei 2020](http://www.onderwijsinspectie.nl/onderwijssectoren/hogeronderwijs/sectoren/onderwijs/subsectoren/pabo,geraadpleegd%2010%20mei%2020).

Kassing, G. (2007). *History of dance: An interactive arts approach*. Human Kinetics.

Kosakoy, L. N. (2020). *Move School, Make Society!: een verbinding tussen dans en burgerschap in het primair onderwijs*. Scriptie master Kunsteducatie, ArtEZ.

Kosakoy, L. N., Nijssen, E., & Vlugt, J. van der. (2020). *Move School, Make Society: De verbinding tussen dans en burgerschap in het primair onderwijs - Dansant burgerschap in de vorm van danskaarten, stappenplannen, aanbod voor scholen en trainingen voor basisschoolleerkrachten; een procesverslag*. Cultuur Oost.

Kruiter, J., Hoogeveen, K., Beekhoven, S., Kieft, M., & Bomhof, M. (2016). *Rapport Monitor. Cultuuronderwijs in het primair onderwijs en programma Cultuureducatie met Kwaliteit (Peiling 2015/16)*. Sardes/Oberon.

Luteijn, P. (2020). *Blik op dans. Een onderzoek naar het effect van dansonderwijs volgens de creatieve expressieve benaderingswijze op het beeld van dans bij studenten van de Pabo*. Cultuur Oost.

Merriënboer, J. van. (2011). Inleiding op de casussen: ontwerpprincipes van het 4C-ID-model. In B. Hoogveld, A. Janssen-Noordman, & J. van Merriënboer (Red.), *Innovatief onderwijs in de praktijk* (pp. 9-24). Noordhoff.

Nussbaum, M. (2010). *Niet voor de winst. Het belang van alfa-onderwijs voor de democratie*. Ambo.

PO-Raad. (z. d.). *Burgerschap*. www.poraad.nl/themas/onderwijsinhoud/vakgebieden-enkerndoelen/burgerschap, geraadpleegd 11 november 2020.

Potters, O., & Lutke, S. (2019). *Leren van kunst. Ruimte voor en door creativiteit*. Coutinho.

ScienceGuide. (2016, 20 december). *Een leven lang leren met een permeabel curriculum*. www.scienceguide.nl/2016/12/een-leven-lang-leren-met-een-permeabel-curriculum/

SLO. (2019). *Leerplankader kunstzinnige oriëntatie*. www.slo.nl/thema/vakspecifieke-thema/kunstcultuur/leerplankader-kunstzinnige-oriëntatie/, geraadpleegd 11 november 2020.

Slob, A. (2020). *Nota naar aanleiding van verslag burgerschapsopdracht aan scholen*. Tweede Kamer der Staten-Generaal, 26 juni 2020, vergaderjaar 2019-2020, 35 352, nr. 6.

Tarr, B., Launay, J., & Dunbar, R. I. (2016). Silent disco: dancing in synchrony leads to elevated pain thresholds and social closeness. *Evolution and Human Behavior*, 37(5), 343-349.

Verdurmen, A. (z.d.). *LAB de Kracht van Dans*. <https://cmk.cultuuroost.nl/lab-de-kracht-van-dans>, geraadpleegd 7 oktober 2020.

Verhoeven, N. (2018). *Wat is onderzoek? Praktijkboek voor methoden en technieken*.

VONKC. (2017). *Visiedocument VONKC voor curriculum.nu: dans*. <https://vonkc.nl/downloads/visiedocument-dans.pdf>

Vos, N. de. (2014). *Lichamelijke verbondenheid in beweging. Een filosofisch onderzoek naar intercorporaliteit in de hedendaagse danskunst*. Proefschrift Tilburg University.

Wildschut, L. (2003). *Bewogen door dans. De beleving van theaterdansvoorstellingen door kinderen*. Proefschrift Universiteit Utrecht.